УДК 347.6
DOI https://doi.org/10.32782/2078-3566-2024-4-07

Кристина РЕЗВОРОВИЧ©
доктор юридичних наук, доцент, завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін *(Дніпровський державний університет внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна) krystyna.rezvorovych@dduvs.edu.ua*

Максим ХАДЖИЙСЬКИЙ©
здобувач вищої освіти 2-го курсу факультету підготовки фахівців для органів досудового розслідування Національної поліції *(Дніпровський державний університет внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна) esi_ltsnpu@dduvs.edu.ua*

ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ ВИНИКНЕННЯ СПАДКОВИХ ВІДНОСИН: ВІД ВИТОКІВ ДО СЬОГОДЕННЯ

У статті досліджується еволюція спадкового права крізь призму його історичного розвитку. Автори аналізують різні етапи формування спадкових відносин: від давніх цивілізацій до сучасних юридичних систем. У статті представлено огляд основних законодавчих актів, норм і традицій, що вплинули на регулювання спадковості в різних культурах. Особливу увагу приділено змінам, які відбулися під впливом соціально-економічних та політичних факторів, а також порівнянню підходів до спадкових відносин у різних країнах. Висновки статті окреслюють сучасні тенденції у спадковому праві та його перспективи в умовах глобалізації. Дослідження покликано поглибити розуміння спадкових відносин як складового елемента правової системи та сприяти подальшому вивченню цієї теми у науковому просторі.

Під час підготовки наукової статті автори визначили за мету віднайти відповідь на питання правової природи спадкових відносин як форми переходу права власності на матеріальні та нематеріальні блага, а також розвитку спадкового права в різних культурах і правових системах від давніх часів до сьогодення.

Ключові слова: *спадкове право, заповіт, суспільні відносини, цивільне право, право на спадщину, спадкоємець, цивільне законодавство.*

Постановка проблеми. Спадкові відносини є невід'ємною частиною цивільного права, що має глибокі корені в історії людства. Вивчення їхнього розвитку від первісних часів до сучасності висвітлює трансформації соціальних, економічних та юридичних норм, які регулюють передачу майна після смерті особи. Традиційно спадкові відносини були формалізовані через усталені звичаї та ритуали, які відображали культурні та соціальні особливості певних народів. Проте, незважаючи на їхню важливість, недостатньо уваги приділяється комплексному аналізу еволюції спадкових відносин в історичній перспективі. Сучасні виклики, як-от глобалізація, зміни у суспільних цінностях та нові технології,

© К. Резворович, 2024
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-1183-613X
© М. Хаджийський, 2024
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0009-0324-846X

вимагають підходів, які б адекватно відображали сучасні реалії спадкування. Складність правового регулювання спадщини, що виникає через інтеграцію нових форм власності та цифрових активів, ставить під сумнів традиційні механізми, зумовлюючи потребу їх переосмислення.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Питання визначення сутності поняття «спадкові відносини» та дослідження феномена виникнення спадкового права неодноразово привертало увагу вітчизняних та зарубіжних науковців. Зокрема, окремі аспекти цієї теми вивчали О.М. Коваленко, В.М. Кузьменко, Л.І. Шевченко, С.О. Бандурка, Вільям Блекстоун і Жан-Жак Руссо.

Мета статті полягає у дослідженні історичних аспектів виникнення та розвитку спадкових відносин, а також виявленні їхнього впливу на сучасну правову практику. Зокрема, особливу увагу буде приділено змінам у нормах права, соціальному контексту та культурним традиціям, які формували систему спадкування в різні епохи.

Виклад основного матеріалу. Спадкування є одним з найдавніших правових інститутів. У процесі удосконалення цивільного законодавства виникає низка теоретичних і практичних питань, які сприяють регулюванню суспільних відносин через зміцнення й захист прав та інтересів учасників. Спадкове право має особливе значення в контексті розвитку цивільного законодавства. Також важливим є спадковий договір, який допомагає забезпечити гідний рівень життя особи й охороняє її майнові та немайнові права.

Як зазначає Н.Г. Поліщук, «спадкові правовідносини – це цивільно-правове відношення, яке виникає на підставі норм підгалузі спадкового права, через смерть фізичної особи (спадкодавця) та, як правило, волевиявлення його учасників, яким між останніми встановлюється комплекс прав та обов'язків щодо переходу до них тих прав та обов'язків, які не припиняються зі смертю спадкодавця» [8, с. 121]. Перші згадки про спадкові правовідносини відомі зі стародавніх часів, характерні формами спадкування з початку його зародження були за законом і заповітом. Спадкоємцями були обов'язково ті особи, які стояли ближче до померлого в порядку патріархальної родинності. Якщо померлий мав дітей, то вони вступали у володіння його майном. Якщо дітей не було, то спадщина переходила до тих осіб, з якими померлий раніше становив одну сім'ю. Отже, порядок спадкування визначався самим порядком родинної спорідненості. Саме в цьому полягав природний закон спадкування, і в такому розумінні можна вважати, що в стародавні часи спадкування встановлювалось тільки за законом [5].

У Стародавньому Єгипті спадкування майна, зокрема земельних ділянок, передавалось від батьків до дітей, зазвичай синам; доньки могли отримати частину спадщини, але часто їхня роль обмежувалась шлюбом, тобто після весілля донька вважалась членом іншої родини, тому не мала права отримати відсоток спадщини. Характерну роль відігравав письмовий заповіт, який використовувався для формалізації спадкодавця. За часів Месопотамії спадкове право вперше було закріплено в законодавчих актах, а саме Законах Хамурапі (близько 1754 року до н.е.) [1, с. 609]. Вони містили положення про спадкування за законом і заповітом, яке визначало права спадкоємців і порядок розподілу майна. Спадкоємцями були один із подружжя, діти, внуки, усиновлені діти, діти від рабині, якщо батько визнав їх своїми. Під час спадкування за законом спадок розподілявся порівну між синами, а дочки отримували свої частки як посаг. Під час складання заповіту розподіл спадщини між спадкоємцями залежав від письмової волі заповідача. У Стародавній Греції спадкування регулювалося законами, які залежали від міста-держави. Громадяни мали право на спадщину, тоді як нерезиденти та раби – ні. Було також дві форми спадкування. В першій спадкоємцями за законом були сини, але коли їх не було, то успадковували дочки. В другій формі спадкування за заповітом розпочинається із Солона, афінського правителя, який керував державою (640–573 роки до н.е.), він заклав основи афінської демократії. Заповідати міг лише той, у кого не було законних дітей чоловічої статі. Не могли заповідати неповнолітні, жінки, прийомний син.

Модернізація спадкових відносин виникла у Стародавньому Римі, в якому римське право стало основою вагомих змін та розвитку спадкового законодавства в Європі. На відміну від Греції, де спадщина передавалась через чоловічу лінію, у деяких полісах існували обмеження на передачу майна за межі родини. Римська доктрина мала особливість, яка полягала у праві особи вільно розпоряджатися своїм майном. Науковці Мартін Шерер та Джонатан Браун у багатовіковій історії римського права визначали чотири етапи розвитку спадкового права, як-от спадкування за jus civile (цивільне право); спадкування за преторським едиктом; спадкування за імператорськими законами; спадкування у «праві Юстиніана» (власне, вже «післяримське право») [2].

Спадкування (hereditas) згідно з цивільним правом (jus civile) регулювалося Законами XII таблиць, які встановлювали правила для спадкування за заповітом та законом. Однак, враховуючи сімейну природу власності в античний період, законодавці віддавали перевагу спадкуванню за законом. Вважалося цілком звичайним, що після смерті голови сім'ї його майно передавалось спадкоємцю чоловічої статі та залишалось у межах однієї родини, оскільки воно було здобуто завдяки зусиллям усіх її членів. Проте Закони XII таблиць вже започаткували визнання спадкування за заповітом як домінуючої форми. Принцип свободи заповіту майже став основою регулювання цих відносин, тоді як кровне споріднення ще не здобуло абсолютного значення, тому спадкування за законом не обмежувало свободу заповіту. Також у римському законодавстві закріпився принцип єдиної основи спадкування, який зберігся досі: nemo pro parte testatus, pro parte intestatus decedere potest – не можна спадкувати за заповітом і законом одночасно одну й ту ж спадщину [9, с. 24]. Цей принцип походить від Законів XII таблиць, які встановлювали, що спадкоємець, призначений на частину спадщини, отримує всю спадщину. Наприклад, якщо заповідач призначив свого сина спадкоємцем на чверть спадщини, залишивши інших членів родини без згадки, то цей син отримував усю спадщину, оскільки спадкоємці за законом не мали права на спадок.

Наступний етап розвитку спадкування розпочався з преторським правом, воно було об'єктивно зумовленим «живим правом» та мало найбільше значення у формуванні нових інститутів права. Велику роль відігравав претор – одна з ключових посад у римському праві. Претори були магістратами, які виконували важливі функції в судовій системі та адміністрації: вони видавали едикти – офіційні акти, які видавались претором на початку його призначення. Вони містили правила та норми, які регулювали судочинство і визначали, як претор буде здійснювати свої повноваження протягом року, ці норми потім переходили в цивільне (квіритське) право. Реформи спадкового права почалися ще в ранній республіці і розвинулись у період принципату. Послаблення сімейних зв'язків, занепад агнатського споріднення та обмеження батьківської влади, викликані змінами у виробничих відносинах, потребували оновлення спадкового права. Преторські едикти зменшили формальність складання заповітів, визнаючи їх дійсними навіть за відхилень від традиційних вимог. Також спростили форму заповітів. Згідно з давнім jus civile, емансиповані діти не могли бути спадкоємцями, що ставало проблемою для суспільства. Наприклад, дочка, яка виходила заміж і переїжджала до сім'ї чоловіка, втрачала права на спадщину батька. Претори, використовуючи свої повноваження правосуддя, визнали дочку спадкоємницею, вводячи її у фактичне володіння спадщиною (bonorum possessio) [7]. Якщо інших претендентів не було, спадщина залишалась за дочкою. Пізніше розпочався розвиток преторського правосуддя. Вони почали вирішувати спадкові спори, визнали право на спадщину за спадкоємцями, якщо її оспорювали інші особи. Таким чином, поряд зі спадкуванням за jus civile розвивається й преторське спадкування, яке розширює коло спадкоємців за законом і підвищує значення когнатського (кровного) споріднення. Водночас зростає обмеження свободи заповіту на користь кровних родичів. На ранніх етап розвитку римського права спадкування належало лише найближчим родичам, а за їх відсутності спадщина вважалася виморочною. Преторські едикти, реформуючи цей процес, ввели принцип черг спадкоємців,

визначивши чотири черги. До першої черги належали діти померлого, незалежно від їхнього статусу, включно з емансипованими. Вони були зобов'язані вносити до спадкової маси своє майно. Друга черга включала агнатів, при цьому діти могли перекритись у праві на спадкування. Третя черга охоплювала кровних родичів до шостого ступеня спорідненості. Четверта черга включала surviving spouses (дружини спадкодавця) [6]. Загалом правило рівності часток залишалося дійсним, а за відсутності спадкоємців спадок переходив до держави або церкви. Значний вплив на вдосконалення спадкового права справляли також центумвіральні судді, в римському праві цей термін використовувався для позначення суддів, які розглядали справи, пов'язані з комерційними та цивільними спорами, вони встановлювали правила необхідного спадкування та визначали коло осіб, що мали право на обов'язкову частку.

Спадкування за імператорськими законами запровадилось із 27 року до н.е. В епоху імперії ухвалювалися численні сенатус-консульти та імператорські конституції для вдосконалення римського спадкового права. Проте система залишалася неостаточною та складною, особливо у спадкуванні за законом. Ситуація змінилася під час правління Юстиніана (VI ст. н.е.): Римська правова система стала більш уніфікованою і детально регламентованою. У 542 році новела 115 Юстиніана створила чітку систему спадкування за заповітом і необхідне спадкування. Новели 118 (543 рік) та 127 (548 рік) реформували спадкування за законом. Новела 543 року змінила порядок спадкування, надаючи перевагу певним категоріям спадкоємців. Наприклад, були уточнені права дітей та дружини спадкодавця, що забезпечувало їхню більшу захищеність порівняно з іншими родичами. Також було заборонено відмову від спадщини. Новела 548 надала жінкам більше прав у спадкуванні, даючи їм змогу успадковувати нарівні з чоловіками. Це стало важливим кроком у напрямі гендерної рівності в питаннях спадщини. Ще одне положення закріплювало п'ять класів за ступенем спорідненості, даючи можливість спадкування всіма родичами без обмежень. Введена черговість спадкоємців за класами створила чіткий порядок спадкового наступництва, що заклало основи сучасного спадкового права. Реформа Юстиніана завершує розвиток римського спадкування, враховуючи нові соціально-економічні умови та зміцнюючи когнатське (кровне) споріднення. Отже, від стародавньої Греції і до Римської імперії спадкове право зазнало значних змін. Хоча обидві культури мали свої традиції та правила щодо спадкування, римська система була більш структурованою та формалізованою порівняно зі спрощеними та варіативними підходами стародавніх греків. Але головний здобуток за часів Римської імперії – це судова система, яка була започаткована на засадах закону XII таблиць. Було створено спеціалізовані суди для розгляду спадкових справ, що підвищувало ефективність процесу. В судах розглядались спадкові спори, де сторони могли подати позов на основі заповіту або законних прав. У суді потрібно було надати докази, як-от свідчення свідків, письмові заповіти та інші документи, що підтверджували права на спадщину. Заповіти мали юридичну силу і могли бути оскаржені. Якщо виникали суперечки щодо дійсності заповіту, суд розглядав їх на основі свідчень та письмових доказів. У разі суперечок між спадкоємцями могла бути укладена угода про розподіл майна, яка затверджувалася судом.

У період Середньовіччя головний здобуток у розвиток цивільного права внесли франки. Більшість європейського населення в середні віки ще жила за старими римськими законами. Кельти, слов'яни, германці зберігали на території колишньої Римської імперії традиційне звичаєве право, яке в них змінювалось вкрай поволі. Але початок організації суспільства шляхом державотворення й також тісні контакти з романізованим населенням, яке вже мало писані закони, посприяли писемній фіксації норм звичаєвого права і в них. Так, наприкінці V – початку IX ст. з'явилися їхні судебники або записи звичаєвого права, які в медієвістиці називаються «правдами». З усіх варварських «правд» (Leges barbarorum) одним з найцінніших джерел як для історико-правової науки, так і для вивчення

господарського життя і суспільного ладу франків доби Меровінгів і частково Каролінгів є «Салічна правда» (Lex Salica).

З використаної літератури Салічна правда (Lex Salica) – збірник записів звичаєвого права германського племені салічних (приморських) франків, одна з найбільш ранніх та обсяжних варварських правд [4, с. 207]. Вона містила низку правил, які регулювали спадкове право. Спадкові відносини регулювались відповідно до норм давньогерманського права, але з європейської точки зору, рухоме майно успадковувалося в рівних частках сином і донькою, тоді як земельна власність переходила виключно до сина, що забезпечувало передачу землі в межах одного роду. Едикт короля Хільперика (561–584 роки) визначив, що за відсутності синів у померлого спадщину отримують доньки; за їх відсутності спадкування переходить до братів або сестер померлого, тоді як «сусіди» більше не могли претендувати на спадок, як це було за часів Римської імперії. З розвитком приватної власності у праві франків виникає інститут афіляції, який описував та визначав родинні зв'язки між спадкодавцем та спадкоємцем, що дає змогу вносити корективи у встановлений законний порядок спадкування. Афіляція передбачала укладення угоди, за якою майно спадкодавця передавалося будь-якій особі ще за його життя. Хоча заповіти були менш поширеними, ніж у римському праві, вони все ж таки могли використовуватися для визначення спадкоємців. Якщо виконавчій процес спадкових відносин не зазнав суттєвих змін, цього не можна сказати про судовий устрій. Судова система Середньовіччя набула ознак децентралізації та була інтегрована у соціальну сферу суспільства. Вища судова влада концентрувалася у руках монарха, який здійснював її спільно з представниками аристократії. Однак найбільш серйозні правопорушення розглядались королівською радою, тоді як більшість справ передавалась на розгляд «судів сотні». Протягом кількох століть форма цих судів залишалася відносно незмінною, але поступово судові повноваження почали централізуватися у феодалів. Спочатку граф, центенарій чи вікарій лише скликав мальберг – збори вільних людей сотні, які, у свою чергу, обирали суддів – рахінбургів. Судовий процес проходив під головуванням обраного представника – тунгіна, до складу якого зазвичай входили заможні й авторитетні особи. Важливо зазначити, що на судовому засіданні мали бути присутніми всі вільні і повноправні жителі (дорослі чоловіки) сотні, тоді як уповноважені короля виконували лише функції спостерігачів. З часом уповноважені короля почали витісняти тунгінів, і за часів каролінгів головами судів стали виключно «люди короля». Посланці короля отримали право замість рахінбургів призначати членів суду – скабінів, що, зрештою, привело до скасування обов'язку вільних людей бути присутніми на суді та завершення процесу концентрації судової влади в руках королівських ставлеників [10, с. 21].

Ознакою децентралізації була поява місцевих судів, які розглядали всі справи, пов'язані з мешканцями міста, окрім ти злочинів, які передбачали загрозу монарху чи імперії. Такі справи передавались до наступної інстанції – вищого суду. З'явились суди вождів, де вожді племен або територій мали право розглядати справи, пов'язані з їхніми підданими. Кроком до демократичності та прозорості, на яких будуються сьогоденні системи права, було впровадження судових зборів, рішення часто ухвалювалися на основі колективного обговорення, де брали участь не лише судді, але й представники громади. Судові процеси були менш формалізованими порівняно з пізнішими етапами розвитку права, що дозволяло більше гнучкості у вирішенні справ. Поширення християнства також зробило свій відбиток: у судовому процесі почали з'являтися елементи церковного права, що впливало на правову систему і судочинство, під кінець Середньовіччя церковний суд існував нарівні з імператорським.

Розвиток спадкового права у добу Нового часу був складним і багатогранним процесом, що відбивалось у різних правових системах Європи. Розвиток капіталізму та централізація влади привели до скасування феодальних систем успадкування, які віддавали перевагу аристократії. Це дало змогу більшій кількості людей отримувати спадщину.

Приватна власність стала більш цінною, що привело до необхідності чіткішого регулювання спадкових відносин, щоб забезпечити захист прав власників. Ідеї Просвітництва, що виникли в Європі в XVII – XVIII ст., мали глибокий вплив на всі сфери суспільного життя. Головна концепція, така як свобода волі та індивідуальні права, також вплинула на розвиток спадкового права, підкреслюючи важливість заповіту та волі спадкодавця. Просвітники, зокрема Джон Локк, стверджували, що кожна людина має природні права на життя, свободу та власність. Це підкреслює, що право на спадщину є невід'ємною частиною прав людини, стало зрозуміло, що спадкове право має захищати ці права. Ці ідеї спонукали до реформ у законодавстві, яке забезпечувало рівний доступ до спадщини. Просвітники підкреслювали важливість власності як основи для економічного і соціального розвитку. Вони вважали, що власність повинна бути доступною для всіх. Це привело до запровадження більш рівних умов для успадкування, зокрема через скасування феодальних привілеїв та обмежень. Закони почали визнавати права жінок та інших груп на успадкування. Просвітники виступали за відокремлення церкви від держави. Це привело до скасування церковних норм, які раніше регулювали спадкові питання. Державні закони стали основними у вирішенні суперечок щодо спадщини, суспільство почало відходити від церковного гніту Середньовіччя. Філософи Жан-Жак Руссо, Шарль Луї Монтеск'є, Герман Нольте та інші підтримували ідею кодифікації законів для забезпечення зрозумілості та доступності правових норм. Багато країн розробили цивільні кодекси, які чітко визначали правила успадкування, що сприяло правовій зрозумілості та зменшенню юридичних конфліктів. Першими кодифікованими нормативно-правовими актами Європи були Кодекс цивільного права Баварії (Bayerisches Gesetzbuch, 1756); Цивільний кодекс Пруссії (Allgemeines Landrecht für die Preußischen Staaten, 1794); Кодекс цивільного права Австрії (Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch, ABGB, 1811); Цивільний кодекс Нідерландів (Burgerlijk Wetboek, 1838); Цивільний кодекс Швейцарії (Schweizerisches Zivilgesetzbuch, 1907). Вони містили положення про спадкові відносини, визначали порядок та правила успадкування, права та обов'язки спадкоємців.

Кодифікація цивільного права Франції на початку XIX ст. стала особливо значущою для правової історії. Після тривалих дискусій у Державній Раді та врахування пропозицій Касаційного і апеляційного судів 30 вантоза XII року (21 березня 1804 року) був прийнятий «Цивільний кодекс французів». Згодом, у зв'язку з впливом Наполеона і його армії, кодекс отримав назву Кодексу Наполеона. Аналіз його статей свідчить про те, що спадкове право ще не стало самостійним цивільно-правовим інститутом: воно розглядалося як один зі способів набуття права власності, і спадкові норми були в третій книзі поряд із зобов'язальним правом. Однак процес виділення спадкового права в окремий інститут розпочався, про що свідчить наявність титулу «Про спадкування», присвяченого лише спадкуванню за законом та заповітом. Спадкування здійснювалося двома шляхами: за законом, коли спадщину отримували діти та дружина (чоловік), або за заповітом. Цікавим аспектом було те, що спадкові черги доходили до дванадцятого ступеня спорідненості, а спадкоємець, що перебував у шлюбі зі спадкодавцем, успадковував майно тільки за відсутності близьких родичів. Це свідчить про збереження середньовічних уявлень про спадщину, що майно повинно залишатися в межах одного роду. Спадкування за заповітом не було визнано рівноцінним до спадкування за законом, що вказує на відмінності у правовому статусі цих понять. Заповіт розглядали як правочин, близький до дарування, а не як частину спадкового права, що підкреслювало трансакційний аспект заповіту. Діяла заборона на фідеікоміс, тобто заповідання усього майна одній дитині, якщо в спадкодавця їх було дві чи більше. Інститут фідеїкомісу зародився у Стародавньому Римі та полягав у передачі майна однією особою (фідеїкомісаром) іншій особі (фідеїкомісарю) з умовою, що отримувач зобов'язується використовувати це майно відповідно до певних вказівок або на користь третьої особи. Цей інститут дозволяв власнику майна передати його безпосередньо, але з умовами, які забезпечували виконання волі покійного або особи, яка передавала майно. Фідеїкоміс

зазвичай використовувався для керування спадщиною, коли спадкодавець хотів, щоб його майно було використане певним чином, навіть після його смерті. У середньовічній Франції зміст фідеїкоміса істотно змінився: спадкодавець передбачав у заповіті передання усього майна лише до одного зі своїх спадкоємців, а інших позбавляв права на спадщину. Заборона фідеїкомісу та обмеження прав позашлюбних дітей свідчать про спробу кодифікаторів досягти балансу між дореволюційними та постреволюційними принципами правового регулювання. Таким чином, хоча Кодекс 1804 року приділяв значну увагу спадковим відносинам, він розглядав їх як супутні відносинам власності. З численними змінами він діє і в сучасній Франції. Він супроводжується оцінкою, наданою його ідеологом – Наполеоном: «Мою дійсну славу складають не сорок виграних мною битв – Ватерлоо їх перекреслило. Та не буде забутий Цивільний кодекс» [13]. Зміни у спадковому праві в добу Нового часу стали основою для подальших реформ у XIX і XX ст., коли принципи рівності та справедливості отримали ще більше визнання в правових системах багатьох країн.

Сьогодні інститут спадкового права у міжнародному та національному приватному праві у сучасних правових системах є одним з найскладніших та найцікавіших з наукової точки зору, бо в ньому відбиваються різні аспекти життя суспільства. Його значення зумовлено ще й тим, що найбільш вірогідним об'єктом спадкування є право власності. Дослідження історичного аспекту спадкового права вказує на те, що доля майна, яке залишиться після смерті власника, – одна з проблем, яка з найдавніших часів залишається у центрі уваги суспільства, держави і громадян. У деяких державах Європи правові норми, що регулюють спадкові відносини, зосереджені у ЦК або окремому законі. Так, норми щодо спадкування в Угорщині містяться у ЦК, в Німеччині спадкуванню відведено книгу V ЦК, в Іспанії вони розміщені у титулі III книги III ЦК, але насамперед регулюються Законом «Про спадкування», у Франції – у книзі III ЦК, у Чехії, В'єтнамі, Польщі, Румунії, Білорусії – також у ЦК. Проте в Болгарії, Сербії, Чорногорії норми містяться у спеціальних законах – законах про спадкування. Спадкове право різних держав має значні розбіжності у врегулюванні відносин. Зокрема, прослідковується різний підхід до підстав спадкування, форми та змісту заповіту, заповідальної здатності громадянина, скасування заповіту тощо.

Проте під тиском складного та багатовікового розвитку сформувались основні принципи спадкування, які притаманні всім системам права. Спадкодавець має право вільно визначати, як буде розподілено його майно після смерті, шляхом складання заповіту, тобто покладає на особу відповідальність за визначення спадкоємців. Цей підхід розкриває зміст принципу автономії волі. Спадкове право має забезпечувати рівність усіх спадкоємців, незалежно від їхнього статевого, расового або соціального статусу, ця концепція розглядається в межах принципу рівності. Принцип законності передбачає регулювання спадкових відносин встановленими законодавчими актами та правовими нормами, які визначають порядок спадкування, а також права та обов'язки спадкоємців, а законодавство має забороняти дискримінацію під час спадкування, гарантуючи однакові права для всіх спадкоємців, включно з позашлюбними дітьми та дітьми з різних родин, в чому полягає принцип недискримінації. Існування норм, що гарантують певні мінімальні права на спадок для близьких родичів (наприклад, дітей або подружжя), підкреслює принцип обов'язкових часток. Закони мають бути спрямовані на уникнення та вирішення спадкових спорів, зокрема шляхом медіації або судового розгляду, на підставі принципу справедливості. Спадкове право повинно відповідати загальнолюдським правам, зокрема праву на власність і недоторканність приватного життя, отже, будуватися на принципі захисту прав і свобод людей. В межах принципу прозорості та відкритості процес спадкування включає оголошення заповіту, щоб спадкоємці мали доступ до інформації про спадщину.

В національній системі права основним джерелом спадкового права в Україні є Цивільний кодекс. До 1 січня 2004 року спадкові відносини регулювалися розділом VII «Спадкове право» ЦК України 1963 року, тоді як розділ VIII цього Кодексу охоплював питання

спадкування з іноземним елементом. У Цивільному кодексі 2004 року спадковому праву присвячено шосту книгу «Спадкове право», яка детальніше регламентує положення щодо спадкування та змінює підходи до порядку прийняття спадщини. У старому Цивільному кодексі спадковому праву було відведено 41 статтю (статті 524–564), тоді як у новому – 93 статті (статті 1216–1308). Спадкові відносини також регулюються іншими законами, такими як «Про нотаріат». Значну роль серед джерел спадкового права в Україні відіграють підзаконні акти, зокрема Інструкція про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України. Велике значення для правильного застосування цих норм мають постанови Пленуму Верховного Суду України, які містять роз'яснення щодо практики застосування окремих норм спадкового права. Аналізуючи джерела спадкового права у континентальній правовій системі, можемо зазначити, що до них належать закони, підзаконні акти та судова практика. У процесі спадкування особи беруть участь у відносинах, що виникають у зв'язку з реалізацією їхніх прав. Для виникнення цих відносин необхідні юридичні факти, передбачені законом. Повний перелік таких відносин визначається законодавством, але загалом їх можна класифікувати на три основні групи: відносини, пов'язані з відкриттям спадщини, її охороною та прийняттям.

Перший етап настає з моменту відкриття спадщини, яке є юридичним фактом, що визначає початок виникнення спадкових відносин і надає спадкоємцеві можливість прийняти спадщину або відмовитися від неї. Необхідною умовою для виникнення цих відносин є смерть особи (спадкодавця). Законодавство визначає цю умову як момент відкриття спадщини. Наприклад, відповідно до статті 1220 ЦК України, статті 674 ЦК Угорщини та статті 1123 ЦК Киргизії, спадкування відкривається внаслідок смерті особи [12, с. 40–44]. Таким чином, відкриття спадщини є юридичним фактом, що визначає початковий момент виникнення спадкових відносин та надає спадкоємцю можливість прийняти спадщину або відмовитися від неї.

З моменту відкриття спадщини пов'язані численні юридично значущі обставини для учасників спадкування: встановлюється право, яке слід застосувати для врегулювання відносин, визначається коло спадкоємців, обсяг спадщини тощо. Це підкреслює важливість і необхідність чіткого визначення часу відкриття спадщини. Законодавство різних держав по-різному трактує цей момент. Так, у статті 1220 ЦК України, статті 1114 ЦК Польщі та статті 1140 ЦК Туркменістану днем відкриття спадщини є день смерті громадянина. Проте у статтях 665 ЦК Латвії та 1019 ЦК Еквадору цей момент визначається як момент смерті спадкодавця [3]. Подібний підхід спостерігається також у Латвії, Швейцарії та Перу. Слід зазначити, що проблема визначення часу відкриття спадщини вже була предметом наукових досліджень. Аналіз цієї проблеми свідчить про недоцільність збереження норми в праві України, що часом відкриття спадщини є день смерті особи, а також про необхідність визнання моменту смерті спадкодавця (включно з годинами та хвилинами) часом відкриття спадщини. Врахування не лише дня, але й моменту смерті особи є важливим для захисту прав та законних інтересів спадкоємців, а також для чіткого визначення об'єкта спадкування і вирішення питань комморієнтності. Другим кроком є ідентифікація осіб, які можуть претендувати на спадщину і за дотримання певних умов отримають статус спадкоємців. Лише той спадкоємець, який прийняв спадщину, як зазначають Ю.В. Заєка і В.О. Співак, стає правонаступником прав і обов'язків, що переходять зі спадщиною. Спадкодавці не є суб'єктами цих правовідносин, оскільки з моментом смерті втрачають право та дієздатність. Деякі експерти (С.М. Суханов, І.О. Широкова) вважають їх учасниками спадкових відносин. Хоча в законодавствах країн континентальної правової системи норми щодо визначення кола спадкоємців схожі, вимоги для визнання таких осіб спадкоємцями можуть відрізнятися. Спадкоємцями можуть бути фізичні та юридичні особи, держава та міжнародні організації (стаття 1222 ЦК України, статті 385–387 ЦК Латвії, стаття 1125 ЦК Киргизії, стаття 1129 ЦК Туркменістану). Держава також захищає інтереси та права зачатої, але ще не народженої

дитини: спадкоємцями можуть бути діти, зачаті за життя спадкодавця (стаття 1261 ЦК України, стаття 725 ЦК Франції, стаття 3291 ЦК Аргентини). Цікава норма передбачена у статті 1027 ЦК Еквадору: спадкодавці можуть залишити спадщину особам, які ще не існують на момент відкриття спадщини, але їхнє існування передбачається, за умови, що ці особи з'являться до закінчення п'ятнадцятирічного терміну після відкриття спадщини. У більшості країн юридичні особи можуть претендувати на спадщину, лише якщо вони зазначені в заповіті. Закони вимагають, щоб вони існували на момент відкриття спадщини (стаття 1308 ЦК Грузії, стаття 4 Закону Ізраїлю «Про спадкування»). Частина 2 статті 1222 ЦК України зазначає, що юридичні особи можуть бути спадкоємцями за заповітом. На нашу думку, цю норму слід уточнити: «юридична особа може бути спадкоємцем, лише якщо вона була створена (зареєстрована) до моменту відкриття спадщини». Виникає питання, чи може юридична особа спадкувати, якщо на момент відкриття спадщини вона була реорганізована або змінила назву порівняно з часом складання заповіту. Частина 2 статті 1222 ЦК вирішує цю проблему: юридична особа має право бути спадкоємцем, оскільки зміна назви не приводить до виникнення нового суб'єкта. Коли ж немає спадкоємців за заповітом і законом або вони усунені від права на спадкування, не приймають спадщину або відмовляються від її прийняття, майно спадкодавця переходить до держави. Питання переходу майна від померлого до держави є складним у галузі приватного права. Деякі фахівці свого часу стверджували, що законодавець помиляється, визнаючи деяких осіб спадкодавцями, з якими у спадкоємців не було нічого спільного. То чи може держава мати спадкове право на майно своїх громадян? [11]

Висновки. У результаті проведеного дослідження історичного аспекту виникнення спадкових відносин ми можемо стверджувати, що ці правовідносини є невід'ємною частиною суспільного розвитку, що проходили через різні етапи еволюції від простих форм успадкування до складних правових конструкцій сучасності. Вивчення історії спадкового права вказує на те, що початкові форми спадкування, які часто базувалися на усних традиціях і звичаях, поступово трансформувалися в системи, що підтримуються писаними законами та нормативно-правовими актами. Аналіз різних правових систем, зокрема континентальної і загальної системи права, виявив суттєві відмінності в підходах до визнання спадкоємців, регулювання прав на спадщину та захисту інтересів потенційних спадкоємців. Важливо зазначити, що, незважаючи на єдність базових принципів спадкового права, специфікації та вимоги, які висувають до спадкоємців у різних країнах, суттєво варіюються, що підтверджує культурні та соціальні особливості кожного суспільства. Дослідження дало змогу виділити ключові етапи розвитку спадкових відносин, зокрема утвердження правового регулювання, вдосконалення механізмів захисту прав спадкоємців. Перспектива подальших досліджень визначається необхідністю глибшого аналізу впливу глобалізації на спадкові відносини, а також вивчення адаптації наявних правових норм до нових соціальних умов та потреб суспільства. Важливим напрямом є також дослідження проблеми відумерлого майна в контексті співпраці між правовими системами різних країн та механізмів міжнародного правового регулювання спадщини. Отже, спадкові відносини продовжують залишатися важливим об'єктом наукового дослідження, і їхній історичний розвиток вказує на необхідність постійної адаптації правових норм до мінливих соціальних реалій.

Список використаних джерел

1. Андрієвич В.М. Закони царя Хаммурапі як пам'ятка політичної думки стародавнього сходу. *Вісник Державного університету «Житомирська політехніка». Серія «Гуманітарні і соціальні науки»*. 2012. С. 609.

2. Грубінко А.В. Історія держави і права зарубіжних країн : навчальний посібник. Тернопіль : ТНЕУ, 2010. 392 с.

3. Гурська А.В. Проблеми спадкування. *Юридична газета*. 2015. 27 серпня. С. 13.

4. Орач Є.М., Тищик Б.Й. Основи римського приватного права : курс лекцій. Київ : Юрінком Інтер, 2000. 272 с.

5. Орач Є.М., Тищик Б.Й. Римське приватне право : підручник. Київ : Ін Юре, 2012. 392 с.

6. Основи римського приватного права : підручник / В.І. Борисова, Л.М. Баранова, М.В. Домашенко та ін. ; за заг. ред. В.І. Борисової, Л.М. Баранової. Харків : Право, 2008. 224 с.

7. Підопригора О.А., Харитонов Є.О. Римське право : підручник. 4-те вид. Київ : Юрінком Інтер, 2014. 528 с.

8. Поліщук М.Г. Поняття спадкових правовідносин: характерні риси та елементний склад. *Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 1 грудня 2017 року). Харків : Харківський національний університет внутрішніх справ, 2017. С. 121–123.

9. Сафончик О.В. Поняття та види спадкування за законодавством України крізь призму рецепції римського приватного права. *Юридичний вісник Національного університету «Одеська юридична академія». Серія «Проблеми та судження»*. 2023. С. 22–27.

10. Середа О.В. Становлення судової влади в країнах Західної Європи за часів раннього феодалізму. *Наукова газета Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. 2008. Серпень. С. 21.

11. Федорич І.Я. Здійснення права на спадкування за цивільним законодавством України : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03 / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2018. 236 с.

12. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.

13. Sójka-Zielinska K. Kodeks Napoleona. Historia i wspolczesnosc. Warszawa : Lexis Nexis, 2008. 585 s.

Надійшла до редакції 04.12.2024

References

1. Andriyevych, V.M. (2012). Zakony tsarya Khammurapi yak pam'yatka politychnoyi dumky starodavn'oho skhodu [The laws of King Hammurabi as a monument of political thought of the ancient East]. *Visnyk Derzhavnoho universytetu "Zhytomyrs'ka politekhnika". Seriya "Humanitarni i sotsial'ni nauky"*. P. 609. [in Ukr.]

2. Hrubinko, A.V. (2010). Istoriya derzhavy i prava zarubizhnykh krayin [History of the state and law of foreign countries] : navch. posib. Ternopil' : TNEU, 392 p. [in Ukr.]

3. Hurs'ka, A.V. (2015). Problemy spadkuvannya [Problems of inheritance]. *Yurydychna hazeta*. 27 serpnya. P. 13. [in Ukr.]

4. Orach, Ye.M., & Tyshchyk, B.Y. (2000). Osnovy ryms'koho pryvatnoho prava [Fundamentals of Roman Private Law]: kurs lektsiy. Kyiv: Yurinkom Inter. 272 p. [in Ukr.]

5. Orach, Ye.M., & Tyshchyk B.Y. (2012). Ryms'ke pryvatne pravo [Roman private law]: pidruch. Kyiv: In Yure, 392 p. [in Ukr.]

6. Osnovy ryms'koho pryvatnoho prava [Fundamentals of Roman Private Law]: pidruch. V.I. Borysova, L.M. Baranova, M.V. Domashenko ta in.; za zah. red. V.I. Borysovoyi, L.M. Baranovoyi. Kharkiv: Pravo, 2008. 224 p. [in Ukr.]

7. Pidopryhora, O.A., & Kharytonov, Ye.O. (2014). Ryms'ke parvo [Roman law] : pidruch. 4-te vyd. Kyiv: Yurinkom Inter, 528 p. [in Ukr.]

8. Polishchuk, M.H. (2017). Ponyattya spadkovykh pravovidnosyn: kharakterni rysy ta elementnyy sklad [The concept of hereditary legal relations: characteristic features and elemental composition]. *Suchasni problemy pravovoho, ekonomichnoho ta sotsial'noho rozvytku derzhavy : materialy Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (m. Kharkiv, 1 hrud. 2017 r.)*. Kharkiv: Kharkivs'kyy natsional'nyy universytet vnutrishnikh sprav, pp. 121–123. [in Ukr.]

9. Safonchyk, O.V. (2023). Ponyattya ta vydy spadkuvannya za zakonodavstvom ukrayiny kriz' pryzmu retseptsiyi ryms'koho pryvatnoho prava [The concept and types of inheritance under the legislation of Ukraine through the prism of the reception of Roman private Law]. *Yurydychnyy visnyk Natsional'noho universytetu "Odes'ka yurydychna akademiya". Seriya "Problemy ta sudzhennya"*, pp. 22–27. [in Ukr.]

10. Sereda, O.V. (2008). Stanovlennya sudovoyi vlady v krayinakh Zakhidnoyi Yevropy za chasiv rann'oho feodalizmu [The formation of the judiciary in Western European countries during the early feudalism]. *Naukova hazeta Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V.N. Karazina*. Serpen', p. 21. [in Ukr.]

11. Fedorych, I.Ya. (2018). Zdiysnennya prava na spadkuvannya za tsyvil'nym zakonodavstvom Ukrayiny [Exercise of the right to inheritance under the civil legislation of Ukraine] : dys. … kand. yuryd. nauk : 12.00.03 / L'vivs'kyy natsional'nyy universytet imeni Ivana Franka. L'viv, 236 p. [in Ukr.]

12. Tsyvil'nyy kodeks Ukrayiny vid 16.01.2003 [Civil Code of Ukraine of 16.01.2003]. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*. 2003. № 40–44. Art. 356. [in Ukr.]

13. Sójka-Zielinska, K. (2008) Kodeks Napoleona [The Napoleonic Code]. Historia i wspolczesnosc. Warszawa: Lexis Nexis, 585 p. [in Pol.]

ABSTRACT

Krystyna Rezvorovych, Maxym Hadzhyyskyy. Historical aspect of the emergence of inheritance relations: from the origins to the present.

In preparing this article, the author set out to find an answer to the question of the legal nature of inheritance relations as a form of transfer of ownership of tangible and intangible assets, and the development of inheritance law in different cultures and legal systems, from ancient times to the present. The study of the development of inheritance relations has not lost its relevance today, as inheritance issues are becoming increasingly relevant in modern society due to the growing number of assets and complex financial instruments that require clear legal regulation.

The study of the retrospective of inheritance law in different legal systems allows identifying common and distinctive features in the regulation of inheritance relations, which can help in the practical application of law, formation of new approaches to inheritance disputes and making a will. The article examines the evolution of inheritance law through the prism of its historical development. The authors analyze various stages of inheritance relations, from ancient civilizations to modern legal systems. The article provides an overview of the main legislative acts, norms and traditions that have influenced the regulation of inheritance in different cultures. Particular attention is paid to the changes that have occurred under the influence of socio-economic and political factors, as well as to the comparison of approaches to inheritance relations in different countries. The conclusions of the article outline current trends in inheritance law and its prospects in the context of globalization. The study aims to deepen the understanding of inheritance relations as an integral element of the legal system and to promote further research on this topic in the scientific community.

Key words: *inheritance law, will, social relations, civil law, right to inheritance, heir, civil legislation.*